

מלאכת נטיעה

א. איסור נטיעה – דאורייתא או דרבנן

אחד הדברים המפתיעים בלימוד שביעית הוא קיומם של דיונים על המלאכות הבסיסיות ביותר בעבודות הקרקע, חרישה ונטיעה, שלא ברור האם נאסרו מהתורה. מצד אחד, מהגמרא בגיטין עולה כי נטיעה אסורה מהתורה. הגמרא דנה בעץ שניטע בשביעית ונוטה להגיד שהוא אסור. זאת בניגוד לנטיעה בשבת, שהעץ שצמח בעקבותיה מותר. על כך מקשה הגמ' (גיטין נג):

מכדי הא דאורייתא והא דאורייתא, מאי שנא שבת ומאי שנא שביעית?

כך משמע גם בפשטות הירושלמי (ערלה א, ב) שמסתפק בדין בית ועציץ:

רבי יוחנן בשם רבי ינאי: אילן שנטעו בתוך הבית חייב בערלה ופטור מן המעשרות, דכתיב: "עשר תעשר את כל תבואת זרעך היוצא השדה", ובשביעית צריכ' דכתיב ושבתה הארץ.

לפי הירושלמי הנטיעה ודאי אסורה כזריעה, והשאלה היא אם הבית נקרא שדה וארץ. ודאי שהעיסוק כאן הוא בדאורייתא, שהרי הגמרא מבררת את מושגי התורה 'שדה' ו'ארץ'¹.

בניגוד לתמונה שעולה מן הסוגיות, בקריאה פשוטה של הרמב"ם נראה שנטיעה לא נאסרה מן התורה (א, ד):

כיצד החופר או החורש לצורך הקרקע או המסקל או המזבל וכיוצא בהן משאר עבודת הארץ, וכן המבריך או המרכיב או הנוטע וכיוצא בהן מעבודת האילנות מכין אותו מכת מרדות מדבריהן.

מהדין 'מכת מרדות מדבריהן' משמע שהנטיעה נאסרה מדרבנן בלבד. והנה,

1. כך גם בירושלמי כלאים (ת, א) בענין נוטע חומר. בגירסתנו כתוב "שבת", אך מכל הסוגיה משמע שעוסקים בשביעית: "הכל היה בכלל זריעה, יצאה זמירה להחמיר על עצמה..." והזמירה הרי יצאה מהכלל בפסוקי השביעית. אם כן מוכח שנוטע בכלל זורע. וכן גרסת הגאון שם: בשביעית, ועיין תורת השמיטה לר' יוסף צבי הלוי הלכה ה, שמתלבט בירושלמי ונוטה לפרשו על שבת.

כשעסקנו בחרישה היה ניתן להבין שהיא נאסרה רק בעשה ולכן אין עליה מלקות. אך בנוטע קשה לומר זאת, שכן מדוע שהנטיעה לא תהיה כלולה בציווי "לא תזרע" וממילא תחייב מלקות? מה בין זריעה לנטיעה? הקושי אפוא כפול: ראשית, כיצד יסביר הרמב"ם את המקורות שמהם עולה כי הנטיעה אסורה מהתורה? שנית ועיקר, מהי סברת הרמב"ם? מדוע וכיצד הנטיעה אינה כלולה באיסור הזריעה?

ב. ארבע מלאכות בלבד נאסרו

מפרשים רבים הסבירו את דברי הרמב"ם לאור הסוגיה במועד קטן (ב:ג):

רבא אמר: אפילו תימא רבנן, אבות אסר רחמנא, תולדות לא אסר רחמנא, דכתיב ובשנה השביעית שבת שבתון יהיה לארץ שדך לא תזרע וגו'. מכדי, זמירה בכלל זריעה, ובצירה בכלל קצירה, למאי הלכתא כתבינהו רחמנא? למימרא: דאהני תולדות - מיחייב, אאחרנייתא - לא מיחייב.

התורה חייבה רק על ארבע המלאכות הכתובות בפסוקים ולא במלאכות אחרות. ייתכן אפילו שאין צורך להגדיר את הנטיעה כתולדה כדי ליישב את דברי הרמב"ם בעזרת דברי רבא, שכן דבריו ממעטים גם 'אבות' שאינם מוזכרים בפסוק. כך אומר המהר"י קורקוס (שם):

אעפ"י שבגמרא אמרו אבות אסר רחמנא תולדות לא אסר רחמנא, ואמרו נמי אהני תולדות חייב אתולדה אחרונייתא פטור, לאו דוקא שגם אבות שלא הוזכרו בכתוב אינם אסורות אלא מדרבנן, שהרי בצירה וזמירה אבות נקראים לענין שבת, וקראם כאן תולדות לפי שהם בכלל זריעה וקצירה. ואין לך אלא האבות שהוזכרו בפי' ואפילו הנוטע אין אסורו אלא מדרבנן לדעת רבינו... וכודאי כי הדבר נראה קשה שהחרישה בשביעית תהיה אסורה מן התורה ונטיעה תהיה מותרת, אלא שעל כרחינו צריך לומר כן, שכיון שהוצרך הכתוב לפרט זריעה וזמירה ובצירה וקצירה נראה שאין לך אלא מה שנתפרש בכתוב, דאי לא ליכתוב זומר ובכלל היה זורע. אלא ודאי מדכתביה משמע דלא הוה ילפינן ליה מזומר א"כ נוטע דלא אתפרש לא ילפינן ליה.

הבצירה והזמירה הרי נקראות אבות לענין שבת, ומכך שהתורה כתבה אותן בכל זאת אפשר ללמוד שרק המלאכות שנזכרו בתורה בפירוש אסורות ולא אחרות - בין אם נגדיר אותן כאב ובין אם נגדירן כתולדה.

ג. היתר מלאכות דורש הבדל מהותי

נתבונן בתשובת המהר"י קורקוס לאור דיונו של האגלי טל (זורע ב-ד). האגלי טל מוכיח שכדי להתיר מלאכות שאינן מוזכרות בתורה יש צורך בהבדל משמעותי בינן למלאכות הכתובות בתורה, ואין די רק בשינוי שם או צורת פעולה. הוא מוכיח זאת מהחיוב על מסיקת זיתים ואריית תאנים שנלמד מבצירה, עליו הוא שואל: מדוע דרשת רבא אינה ממעטת מלאכות אלו השונות בשם ובצורת הפעולה? מחיוב זה הוא לומד על הצורך בפער משמעותי, פער שלא קיים בין בצירה למסיקה. מסקנה זו כמובן מעוררת אותו לשאול: מהו ההבדל בין קצירה לבצירה? במה הוא שונה ומשמעותי יותר מההבדל בין בצירה למסיקה? עונה על כך האגלי טל (שם):

שפיר יש לחלק בין נוטע לבוצר, דבוצר מאילן אינו דומה לקוצר כיון דאילן אין חיותו מעצמו אלא שיונק מהארץ, על כן חשיב רק תולדה כשאר עוקר דבר מגידולו.

מהות מלאכת הקצירה היא ניתוק דבר ממקור חיותו. קצירה היא ניתוק דבר ממקור בעל חיות עצמית, הארץ. בצירה לעומת זאת היא ניתוק פרי ממקור שחיותו אינה עצמית אלא תלויה בקרקע. הבדל מסוג זה אינו קיים בין בצירה למסיקה ועל כן אין צורך לאסור על המסיקה בפירוש. לאור דיון זה שואל האגלי טל על דברי הרמב"ם: לכאורה אין הבדל מהותי בין הזורע לנוטע, שניהם מכניסים את הזרע או הייחור לאדמה, והרי התבאר שאין די בשינוי בשם ובצורת הפעולה! עונה האגלי טל (שם):

י"ל כיון דעצים אין בהם קדושת שביעית, רק האיסור משום הפרי והפרי אינו גדל על הארץ שפיר הוי רק תולדה... וע"כ הוי רק תולדה ופטור. ומשום הפרי לא הוי אב כיון שאינו גדל על הארץ רק על אילן שגידולו מן הארץ.

כלומר, עיקר עניין קדושת השביעית הוא בפרי, ובקשר שבין הפעולה לגידול הפרי יש הבדל בין זריעה לנטיעה: הזריעה גורמת לכך ישירות בעוד שהנטיעה מצמיחה אילן והאילן מגדל פרי. הבדל זה משמעותי ברמה דומה להבדל בין קצירה לבצירה, הבדל המצריך את כתיבת המלאכה כדי לאסרה, ולכן הנטיעה שאינה כתובה מותרת.

ד. הבדל בצורת הפעולה

גם מבלי לקבל את הבחנתו של האגלי טל בין זריעה לנטיעה, ניתן להתמודד עם הוכחתו מאיסור המסיקה. המסיקה והבצירה אולי שונות במעט בשמן ובצורת העבודה המדויקת, אבל צורת הפעולה זהה – הורדת פירות מאילן. לכן המסיקה אסורה מהתורה למרות שהיא אינה כתובה בפירוש – היא נכללת בבצירה ואינה

נחשבת למלאכה עצמאית ונפרדת. בין הזריעה והנטיעה לעומת זאת יש הבדל משמעותי בצורת הפעולה: הזורע מכניס זרע לאדמה בעוד שהנוטע שותל ייחור. הבדל זה בצורת הפעולה משמעותי דיו בכדי להגדיר את הנטיעה כמלאכה שונה ונפרדת מזריעה, דבר המאפשר להתירה מכוח הגמרא במועד קטן². נראה שהרב קוק בשבת הארץ הלך בדרך זו. הוא דן בקושי על הרמב"ם מהגמרא בגיטין (ק"א ו):

במה שהק' על דברי הרמב"ם שאיסור נוטע הוא מדרבנן, מהא דגיטין הנוטע בשבת מכדי הא דאורייתא והא דאורייתא, כבר העירותי במבוא פ' ד' שעיקר החילוק בין זורע לנוטע הוא דוקא בנוטע יחור, שהוא חלוק בצורתו מזריעה שזורעין זרעים ותבואה, אבל אם הוא נוטע אילן על ידי זריעת גרעין... הרי זה בכלל זורע ולא בכלל נוטע והוא אסור מהתורה, ומכל מקום בלשון חכמים יוכל הוא להכלל גם כן בכלל נוטע... משום הכי בנוטע בשביעית, דמשמע כל אופני נטיעה, ואפילו נטיעה שעל ידי גרעינין, מקשה מכדי הא והא דאורייתא... אבל בנוטע אילן דרך נטיעה קם דינא דהרמב"ם, דהוא בכלל אבות או תולדות שאינם מפורשים בפסוק להדיא, דלא אסר רחמנא והוי ככל המלאכות האחרות האסורות מדרבנן.

הגמרא בגיטין מגדירה את הנטיעה כדאורייתא משום שהיא עוסקת גם בזריעת זרעי אילן, ונטיעה זו אכן אסורה מהתורה. הרמב"ם עסק רק בנטיעה הרגילה – שתילת ייחורים. פעולה זו שונה משמעותית מזריעה ולכן היא מוגדרת כפעולה עצמאית ונפרדת שיש צורך לכתבה בפירוש כדי לאסרה.

ה. החידוש באיסור זמירה והשלכותיו לעניין נטיעה

ננסה להעמיק עוד בהבדלים בין זריעה וקצירה לזמירה ובצירה ובצורך ובחידוש שבכתיבת זמירה ובצירה. מדברי הספרא והרמב"ם עולה כי חידוש התורה בכתיבת זמירה הוא הרחבת החיוב ל"עבודת האילן". כך כותב הרמב"ם בספר המצוות באיסור הזמירה (מצות לא תעשה רכא):

2. ייתכן שבהסבר הצורך בכתיבת הבצירה, על אף היותה דומה בצורת הפעולה לקצירה, נקבל בכל זאת את דברי האגלי טל.

והמצוה הרכ"א היא שהזהירנו מעבוד אילן בשנה שביעית והוא אמרו ית' (שם) וכרמך לא תזמור. ומי שעבר על זה גם כן חייב מלקות. ולשון ספרא הזרע והזמיר בכלל היו ולמה יצאו להקיש אליהם מה זרע וזמיר מיוחדין שהן עבודה בארץ ובאילן אף אני אין לי אלא דבר שהוא עבודה בארץ ובאילן. וכבר התבארו משפטי מצוה זו גם כן במסכת שביעית.

כלומר, הייתה הווה-אמינא שהשמיטה חלה רק בתבואה ולא באילן. ייתכן והווה-אמינא זו קשורה להבנת השמיטה כ'שביתת הארץ', ולאפשרות ששביתה זו מופרת על ידי עבודת השדה ולא על ידי עבודת האילן. האילן הוא כבר גורם גידול עצמאי בעל חיות משלו ועבודתו אינה מפרה את שביתת הארץ. התורה חידשה באיסור הזמירה שאין לומר כך ושגם עבודת האילן נאסרה.³

הבנה זו מחדדת את השאלה על הרמב"ם: אם התורה חידשה שגם עבודת האילן נאסרה מדוע שהנטיעה תהיה מותרת? מה בין זמירה לנטיעה? יתר על כן, איסור הנטיעה אמור להיות פשוט יותר – הנטיעה כעבודה בקרקע הרי פוגעת גם בשביתת הארץ, כך שהיא אמורה להיות אסורה הן מצד יסוד העבודה בארץ והן מצד יסוד העבודה באילן, ואיך ייתכן שדווקא היא מותרת בעוד שהזמירה אסורה? ועוד⁴, אם הזמירה שרק מסייעת לגידול אסורה, איך ייתכן שהנטיעה שיוצרת את הגידול מותרת, היה לנו לאסור אותה מקל וחומר?⁵

3. נעיר שלפי הבנה זו של חידוש התורה בזמירה, איסור על עבודת אילן, דברי רבא במועד קטן, שלפיהם רק המלאכות הכתובות בתורה בפירוש אסורות, קשים להבנה. דבריו בנויים על ההנחה שהזמירה מיותרת כיוון שהיה ניתן ללמדה מזריעה, והיא נכתבה בכל זאת משום שרק המלאכות הכתובות בתורה בפירוש נאסרו. אולם לאור הבנה זו הזמירה כלל אינה מיותרת – היא מלמדת שגם עבודת האילן נאסרת! כנראה הגמרא במועד קטן הבינה שאין הבדל מהותי בין תבואה לאילן.
4. כך סבר הר"ש (שביעית ב, ו), עיין באות ז בדיון בדעתו.
5. היה ניתן לכאורה להשיב על הקושיות על ידי דברי רבא במועד קטן: הזמירה נכתבה בתורה בפירוש ונטיעה לא, ולכן גם אם היא אמורה להיאסר בק"ו מזמירה היא מותרת. אולם נראה שיש קושי בתשובה זו: מעבר לשאלת הסברה והטעם, הלימוד של רבא יכול להתיר רק מלאכות הנלמדות בבניין אב מהמלאכות הכתובות בתורה, אך נראה שהוא אינו יכול להתיר מלאכות הנלמדות בקל וחומר.

ו. ההבדל בין נטיעה לזריעה וזמירה

ייתכן שכדי להסביר את ההבדל בין נטיעה לזמירה, עלינו להבין אחרת את משמעות ההרחבה לעבודת אילן: לא כאמירה כללית שכל עבודה באילן נאסרה, אלא כאמירה שגם האילן הוא בית גידול שאסור להפיק ממנו יבול. כלומר, התורה אסרה בשביעית על הפקת יבול. ההווה-אמינא הייתה שרק הקרקע מוגדרת כבית גידול שאסור להפיק ממנו יבול, והחידוש הוא שגם אילן נחשב כבית גידול שכזה. לאור הבנה זו נבין היטב את ההבדל בין נטיעה לזמירה: הזמירה מצמיחה את פירות השנה. הנטיעה לעומת זאת יוצרת בית גידול ולא יבול, והתורה אסרה על הפקת יבול ולא על יצירת בתי גידול. מאחר שהאילן נחשב כקרקע, הנוטע יצר קרקע ולא פירות והתורה אסרה על יצירת פירות⁶. לפי דרך זו ודאי שלא יהיה הבדל בין זריעת זרעי אילן לשתילת ייחורים – בשני המקרים הנוטע יוצר בית גידול ולא יבול⁷.

נציע אפשרות אחרת להסבר ההבדל בין נטיעה לזריעה וזמירה: התורה אסרה בשביעית רק על פעולות המתחילות את צמיחת היבול – בתבואה זריעה, ובפירות האילן זמירה המתחילה את צמיחת פירות השנה. נטיעה לעומת זאת אינה פעולה המתחילה תהליך. הנוטע הרי שותל ייחור שבו הצמיחה כבר התחילה והוא רק ממשיך ומפתח אותה. לכן הנטיעה מותרת ואינה דומה לזריעה וזמירה. לפי דרך זו היתר הנטיעה נאמר דווקא ביחס לשתילת ייחורים ולא ביחס לזריעת זרעי אילנות, פעולה המתחילה תהליך וזהו לזריעה⁸.

6. ניתן לראות גוון שונה להבנה זו בתשובת המהריט"ץ (החדשות סימן קעו): וכיון דאתא לידן צריך לתת טוב טעם ודעת לדבר, שיש להקשות דזומר לא שייך אלא בגפנים שהוא מין אילן. וכיון דזומר את הגפן עובר בלאו, אמאי נוטע גפן יהיה פטור מן התורה. היה לנו לומר שחייב מן התורה מק"ו דזומר דתרויהו באילן הוה אמנם הנלע"ד שהטעם הוא דזריעה הוא דבר שנהנה ממנה בשנת השמיטה, וכן זומר את הגפנים או אילנות נהנה ממעשיו בשנת השמיטה, ולכך עובר. אמנם נוטע אינו נהנה ממעשיו בשנת השמיטה עד אשר יגדל נטיעתו ולכך לא גזרה תורה.

7. ראה חזון איש יז, כ.

8. גם הרב קוק כפי שראינו חילק בין זרעי אילן לשתילת ייחורים, אך מטעם שונה – הדמיון בצורת הפעולה לזריעה.

ז. דעת הר"ש

עסקנו עד כה בדברי הרמב"ם הסבור שנטיעה לא נאסרה מן התורה. נתבונן מעט לסיים בדברי הר"ש החולק (ב, ו):

דאמרי' בריש מועד קטן דזמירה בכלל זריעה וכל שכן נטיעה דדמיא טפי לזריעה ועיקר מלאכה טפי מזמירה.

החזו"א (יז, כ) הבין שלדעתו נטיעה אמנם אסורה מן התורה אך אין לוקים עליה. זאת משום שהיא נלמדת בקל וחומר ו'אין עונשין מן הדין'.

נעיין בדברי החזו"א. מדוע אין עונשין מן הדין? אפשרות אחת⁹ היא שכלל זה נובע מהנחת יסוד לפיה מטרת העונש לכפר על החטא. העונש ודאי יכול לכפר על העבירה הקלה בה הוא נאמר, אך איננו יודעים האם הוא יוכל לכפר גם על העבירה החמורה הנלמדת בק"ו. לאור הבנה הזו נראה כי אין ליישם כלל זה בנטיעה: הרי גם אם נטיעה חמורה מזמירה, מזריעה ודאי אינה חמורה, על זריעה לוקים וא"כ ודאי שעונש המלקות יוכל לכפר גם על הנטיעה. אפשרות אחרת¹⁰ היא שאיננו מענישים בשל חוסר הודאות בנכונות הק"ו. לפי אפשרות זו דברי החזו"א מובנים, ואדרבה נטיעה היא דוגמה טובה לחוסר הודאות שבק"ו.

אמנם, בניגוד לדברי החזון איש, נראה יותר שהר"ש לא ביסס את האיסור על ק"ו בלבד, אלא על כך שממכלול המלאכות אפשר ללמוד שגם הנטיעה נאסרה. זמירה היא הרחבה של זריעה כך שממילא נכללות כאן כל המלאכות שבין זריעה לזמירה, ובתוכן הנטיעה הכלולה בטווח זה. יתכן שלפי הבנה זו לוקין על נטיעה לפי הר"ש, שכן דין אין עונשין מן הדין נאמר על ק"ו בלבד. כמו כן, נראה שלפי הבנה זו הר"ש יאסור מהתורה גם הברכה והרכבה, שכן גם הם חלק מאותו טווח שבין זריעה לזמירה.

9. ראה מהרש"א סנהדרין סד: ד"ה ומזרעך.

10. ראה הליכות עולם שער רביעי ב, יב.